

УДК 371(410)

Дерев'янюк Наталія, ст. магістратури педагогічного факультету;
науковий керівник – д.психол.н., проф. Михальчук Н. О. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАРШОКЛАСНИКІВ

***Анотація.** У статті проаналізовано психологічні чинники розвитку комунікативного потенціалу старшокласників. Висвітлено сутність поняття «комунікативний потенціал» та його складові. Досліджено комунікативну підготовку старшокласників як важливу умову актуалізації комунікативного потенціалу особистості. Визначено психологічні чинники його ефективного формування у старшокласників в умовах культурологічно-зорієнтованого навчання. Наведено психологічні механізми співвіднесення екзистенційного і раціонального у сприйнятті та розумінні літературних творів при формуванні комунікативного потенціалу у старшокласників.*

***Ключові слова:** комунікативний потенціал, психологічні чинники, комунікативні якості та здібності, комунікативні властивості, спілкування, особистість.*

***Аннотация.** В статье проанализированы факторы развития коммуникативного потенциала старшеклассников. Раскрыто сущность понятия «коммуникативный потенциал» и его составляющие. Исследована коммуникативная подготовка старшеклассников как важное условие актуализации коммуникативного потенциала личности. Определены причины его эффективного формирования у старшеклассников в условиях культурологически-ориентированного обучения. Приведены психологические механизмы соотношения экзистенциального и рационального в восприятии и понимании литературных произведений при формировании коммуникативного потенциала у старшеклассников.*

***Ключевые слова:** коммуникативный потенциал, коммуникативные факторы, коммуникативные качества и способности, коммуникативные свойства, общение, личность.*

***Annotation.** The article analyzes the psychological factors of the high school students communicative potential. The essence of the concept of the «communicative potential» and its components are revealed. The authors investigated the senior students' communicative training of as an important condition for the individual communicative potential actualization. The causes of its effective formation in senior students in condition of culturally oriented*

training are determined. The psychological mechanisms of correlation of existential and rational in perception and understanding of literary at formation of the senior students' communicative potential.

Keywords: *communicative potential, communicative factors, communicative quality and abilities, communicative qualities, communication, personality.*

Комунікативна підготовка старшокласника є важливою умовою актуалізації комунікативного потенціалу особистості. Поняття «потенціалу» є загальним, тому може застосовуватись до характеристики кожного конкретного суспільства та його окремих сторін. Стосовно особистості учня розуміють потенціал в цілому, маючи на увазі психофізіологічні особливості особистості, інтелектуальні можливості, соціальний статус, природні задатки, здібності, а також культурний, креативний, моральний та комунікативний потенціал.

Комунікативний потенціал особистості має психологічну і соціальну основи, які тісно пов'язані між собою і детермінують одна одну.

Проблема розвитку комунікативного потенціалу старшокласників є предметом вивчення багатьох дослідників. Актуальність досліджуваної проблематики зумовлена логікою протікання суспільних процесів, які відбуваються в соціумі. Узагальнюючи тенденції, які є переважаючими в сучасних умовах, можна визначити, що ускладнення управлінських відносин всередині середньої школи висувають нові вимоги до розвитку комунікативного потенціалу школярів; відбувається посилення гуманістичних тенденцій у розвитку сучасної освіти, що передбачає переорієнтацію психології і педагогіки на культурологічні засади. Водночас становлення нових соціально-економічних та політичних відносин в українському суспільстві зумовили необхідність переходу вимог до організації та реалізації навчання у школі.

Про значущість взаємодії людей у колективі на міжособистісному рівні процесу комунікації наголошували Г. Ложкін, Б. Ломов, Н. Михальчук, Б. Паригін, А. Петровський та ін. Незважаючи на ці розробки, питання вивчення психологічних чинників розвитку комунікативного потенціалу залишаються недостатньо обґрунтованими.

Мета нашої статті – розкрити сутність поняття «комунікативний потенціал» та розкрити головні психологічні чинники, що визначають розвиток основних характеристик старшокласників в структурі комунікативного потенціалу особистості.

На сучасному етапі розвитку суспільства комунікативний потенціал особистості розглядається науковцями в різних аспектах: 1) як система психологічних властивостей та особливостей особистості, що набуваються у спільній діяльності, спілкуванні, а також це сукупність форм, засобів інтеграції власної діяльності з діяльністю інших, власної особистості з

особистостями інших; 2) комунікативні властивості характеризують можливості особистості як конкретного і реального учасника спільної діяльності й визначають ефективність такої участі, а відповідно, глибину і повноту входження в спільну діяльність і співпрацю, у групу, людську спільноту; 3) в особливих видах діяльності та у специфічних ситуаціях спілкування, які пред'являють особистості підвищені вимоги, ці властивості є внутрішніми резервами особистості, що забезпечують ефективну її діяльність [1; 2].

В структурі комунікативного потенціалу старшокласника загальноосвітньої школи виокремлюються такі складові: знання, комунікативні вміння та навички, емоційно-емпатійні можливості, високий рівень потреби у спілкуванні, можливість саморозвитку і самовдосконалення, комфортне самопочуття у класі, умови і характер спілкування.

Таким чином, під комунікативним потенціалом старшокласника слід розуміти: комунікативні якості та здібності, комунікативні знання, вміння і навички, потребу у спілкуванні, мотивацію спілкування, перцептивно-рефлексивні, емоційно-емпатійні та інтелектуально-рефлексивні можливості, комунікативно-особистісні властивості (адаптивність, легкість спілкування, впевненість, активна позиція у взаємодії, розуміння співрозмовника), комунікативна готовність до навчальної діяльності [2].

Варто зауважити, що у старшокласників високого ступеня зрілості досягає свідомість. Про диференціацію юнацької свідомості, розвиток системи особистісних смислів і значень свідчить уміння старшокласників пізнавати себе на основі пізнання інших. Старшокласники починають усвідомлювати морально-етичні проблеми. Спілкування реалізується ними як побудова взаємин з ровесниками на основі певних етичних норм, що визначають вчинки старшокласників у формуванні загальних поглядів на життя та стосунки між людьми, тобто особистісні смисли; як оформлення самосвідомості; створення передумов для виникнення нових завдань і мотивів подальшої власної діяльності тощо. Спілкування характеризує мікросередовище школярів, його норми та цінності, взаєморозуміння, сприймання людьми одне одного, як ефективні умови взаємодії та механізми впливу на особистість.

У старшокласників не такими гострими є міжособистісні конфлікти, менше проявляється негативізм у ставленні до інших, підвищується комунікабельність. У них знижується рівень тривожності, нормалізується самооцінка, особистісні та комунікативні якості, психічні процеси, накопичується соціально-психологічний досвід. Вони набувають самостійності, впевненості у собі, стійкості до стресів тощо.

Соціальна специфіка старшокласників полягає в тому, що саме у них розгортається активний процес набуття досвіду спілкування, становлення світогляду, завершується формування соціальних установок, їх когнітивного,

емоційного та поведінкового компонентів. І хоча погляди старшокласників не завжди правильні, зате вони часто вирізняються стійкістю та послідовністю. У контексті соціалізації спілкування постає як засвоєння старшокласниками соціокультурних цінностей під час навчання і як його самореалізація у процесі соціальної взаємодії з учителями, однокласниками та іншими людьми. Старший шкільний вік особливо загострює проблему спілкування, і саме в цей час помітною є тенденція до задоволення потреби у спілкуванні на всіх рівнях, інтенсивність якої може бути настільки високою, що стає центром життєвих прагнень юнацтва.

Важливою соціально-психологічною особливістю цього періоду є розвиток соціальної компетентності як основної складової здатності старшокласників у процесі спілкування та взаємодії знаходити нових друзів і зберігати давніх. Цей розвиток базується частково на їх здатності до соціального порівняння, що дає змогу виявити й оцінити характерні риси інших. Спираючись на ці оцінки, юнаки та дівчата обирають друзів і визначають своє ставлення до різних груп і компаній, які становлять оточення їх ровесників. Вони також шукають друзів за принципом схожості, заміщуючи їх кількістю якістю дружби з ровесниками, які поділяють їх погляди і цінності. При цьому інтимність стає обов'язковим атрибутом дружби з ровесником однієї статі. Міжособистісні стосунки зумовлюються змістом спільної діяльності. Саме в групі старшокласників виникає найсприятливіша ситуація для їх соціалізації: вона пов'язує суспільство й учнів, презентуючи загальнолюдські цінності в емоційно закріпленій формі [2].

Спільна групова діяльність передбачає систему взаємодії між однокласниками, між конкретним старшокласником та класом як спільним суб'єктом, умовою і засобом формування якого є спілкування. Відповідно до цього складається система взаємодій індивідуальних та колективних потреб, інтересів, цінностей, мотивів і цілей, які регулюються виробленням певних правил та норм поведінки. Ціннісні орієнтації, що формуються в процесі прийняття групою найбільш сприяють встановленню комунікативних відносин між індивідами, створюють для них можливості особистісного росту й ефективної спільної діяльності, є засобом розширення соціальних контактів старшокласників та їх успішної соціальної адаптації.

Саме показником результативності соціалізації старшокласників є новий характер самовизначення та сформованість їх ціннісних орієнтацій, які мають тенденцію до пріоритету важливих для життя цінностей, а також цінностей матеріального достатку й умов життя.

Отже, комунікативний потенціал особистості варто трактувати як наявність у неї специфічних особистісних якостей, здібностей, комунікативних знань, вмінь та навичок, мотивів, що в системі складають комунікативну структуру особистості старшокласника.

Психологічними чинниками ефективного формування комунікативного потенціалу старшокласника в умовах культурологічно-зорієнтованого навчання є: а) готовність учнів до навчання та самостійної пошукової роботи, що створює додаткову мотивацію і підвищує якість засвоєння комунікативних знань; б) врахування вчителем комунікативного розвитку учнівської групи, що безпосередньо пов'язано з оптимізацією стиля спілкування її членів; в) здійснення ефективно комунікативної підготовки школярів; г) оптимізація комунікативних властивостей членів учнівської групи; д) збагачення змісту спілкування старшокласників; е) здійснення розвитку рефлексивно-емпатійних можливостей учнів; ж) готовність вчителя до активізації комунікативної підготовки школярів [1; 2].

Важливою характеристикою комунікативного процесу є намір його учасників вплинути один на одного, на поведінку іншого, забезпечити свою ідеальну представленість в партнері (персоналізацію), необхідною умовою чого виступає не просто використання однієї мови, але і подібне розуміння ситуації, в якій відбувається спілкування.

Тому, саме спілкування, з одного боку, є складним багатоплановим процесом встановлення та розвитку контактів між людьми в процесі їх спільної діяльності, що включає в себе обмін інформацією, сприйняття та розуміння іншої людини. Специфіка спілкування визначається, зокрема, тим, що в його процесі суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншої. Дослідники А. Петровський та М. Ярошевський [2] виділяють поліфункціональний характер спілкування, що відображається в більшості існуючих класифікацій функцій спілкування. Науковець С. Кондратьєва під психологічними компонентами педагогічного спілкування розуміє пізнання вчителем особистості учня, ставлення та форму звертань до нього. Вона вважає, що проблема педагогічного спілкування за своєю психологічною сутністю близька до проблеми педагогічного такту [3].

Б. Ф Ломов виділяє інформаційно-комунікативну функцію спілкування, яка включає в себе прийом та передачу інформації, зокрема:

- регулятивно-комунікативну функцію, яка пов'язана із взаємним коректуванням дій в процесі спільної діяльності;
- афективно-комунікативну функцію, що належить до емоційної сфери людини та відповідає потребам в зміні свого емоційного стану.

Так, спілкування представляє собою унікальну діяльність, через яку окремі люди специфічним чином об'єднуються у спільність, індивідуальні діяльності зливаються у співробітництво, індивідуальне буття переходить у співбуття, окремі «голоси» стають діалогом. Ідеальним результатом спілкування виступає справжня колективна діяльність людей і справжня діалогічність їх стосунків.

Останнім часом поняття «комунікативний потенціал» описується як певний засіб для визначення особистісних рис людини, які підкреслюють її

соціальність, ступінь придатності брати участь у суспільній діяльності тощо. Одним з поштовхів до актуалізації цього питання є потреба на сучасному етапі розвитку суспільства аналізувати внесок кожного окремого учасника суспільної діяльності в розгортання відповідного міжособистісного спілкування. При цьому дослідники найчастіше виходять з того, що «в спілкуванні конкретних людей реалізуються цілі й задачі цієї діяльності, забезпечується інтеграція їхньої суспільної діяльності». До того ж, у цьому понятті акцентується комунікативність особистості з точки зору вивчення процесу людської взаємодії, спілкування. Дещо тривіальний підхід до їх аналізу, де фігурують психологічна сумісність, комунікабельність, товариськість тощо, не вичерпує питання, тому мають місце й інші точки зору щодо базової моделі комунікативності особистості, зокрема такі, де вона розглядається як цілісне утворення.

Стосунки між вчителями і учнями повинні будуватися на основі партнерства, діалогічної взаємодії. При цьому не обійтися без розуміння та врахування індивідуально-психологічних особливостей школярів у процесі навчальних занять, необхідності створення сприятливих умов для реалізації творчого потенціалу старшокласників та здійснення ними самоуправління своєю діяльністю і особистісним розвитком.

Отже, спілкування виступає інтегруючою ланкою, центральною складовою в процесі розвитку комунікативного потенціалу старшокласників (навчально-виховний процес – спілкування – особистість учня). Тільки через спілкування як один із різновидів людської діяльності, як обмін почуттями, переживаннями, як специфічну форму соціального зв'язку, комунікативно-сполучну роль в утвердженні і підтвердженні з боку інших, як потребу особистості можливою є передача і засвоєння знань, формування вмінь та навичок, розвиток світосприйняття старшокласників і поряд з цим задоволеність і ефективний розвиток глибинних сторін їх особистостей; потребово-мотиваційної сфери, когнітивної, соціальної, сфери особистісного розвитку і самовдосконалення.

Формуванню комунікативного потенціалу старшокласників сприяють психологічні механізми співвіднесення екзистенційного і раціонального у сприйнятті та розумінні літературних творів, зумовлені різними видами діалогізму. Таким чином, психологічними механізмами розуміння старшокласниками, наприклад, літературних творів, у тому числі і тих, що написані мовою оригіналу, Н. О. Михальчук вважає:

- механізм субординації, тобто підпорядкування своєї точки зору думці іншої особистості в залежності від вимог моралі, суспільства, культури тощо;

- механізм координації, тобто рівноцінність позицій обох суб'єктів спілкування, розуміння наявності багатьох думок інших людей, їх прийняття та глибоке обгрунтування;

– механізм переносу діалогічних значень однієї культурної спільноти на значення інших спільнот, що спонукає особистість до постановки себе на позицію інших, проведення внутрішнього діалогічного спілкування зі своїм другим «Я», активізує роботу мислення людини, зокрема його діалогічних якостей;

– механізм інтерферованості діалогічних реакцій, тобто їх взаємозумовленість, взаємоперехід на рівнях субординативного та координативного видів діалогізму;

– механізм відтворення змістової сфери діалогічних реакцій на основі асоціативних та сугестивних компонентів повідомлення, яке вміщує в собі літературний твір;

– механізм експресії, тобто емоційної насиченості повідомлення після діалогічного «проговорення» його фактичного змісту [5–7].

Таким чином, процес розвитку комунікативного потенціалу старшокласників має комунікативну природу і сутність. В процесі комунікативної взаємодії передається і засвоюється соціальний досвід, відбуваються зміни структури й сутності взаємодіючих суб'єктів, формується уся різноманітність людських індивідуальностей, відбувається соціалізація особистості. При цьому важливу роль відіграють психологічні чинники, що проявляються у вибірково-активному ставленні старшокласників до сфери спілкування, педагогічних впливів сім'ї та педагогічних впливів школи, суспільних інститутів, соціально-моральних цінностей, норм тощо.

1. Максименко С. Д. Общая психология / С. Д. Максименко. – М. : «Рефл.-бук», К. : «Ваклер», 1999. – 528 с. 2. Петровский А. В. Социальная психология коллектива : Учеб. пособие / А. В. Петровский, В. В. Шпалинский. – М. : Просвещение, 1978. – 176 с. 3. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев – М. : МГУ, 1982. – 200 с. 4. Ломов Б. Ф. Методологические проблемы социальной психологии / Б. Ф. Ломов. – М., 1975. – С. 124–125. 5. Михальчук Н. О. Діалогічні характеристики літературного твору / Н. О. Михальчук // Екологічна психологія : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т. 7. – Випуск 7. – С. 184–195. 6. Михальчук Н. О. Концептуальні засади розуміння творів художньої літератури / Н. О. Михальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9. – Вип. 4. – С. 254–265. 7. Михальчук Н. О. Психологічні механізми сприйняття та розуміння школярами літературних текстів / Н. О. Михальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Т. 6. – Вип. 1. – С. 226–231.